

A VÁNDORMUNKÁSOK MUNKASZERVEZETEI ÉS IDEIGLENES ÉLETKÖZÖSSÉGEI IDÉNYMUNKÁKON (1848—1945)

A mezőgazdasági, építőipari továbbá a szállító- és rakodómunkák gépesítése előtt tíz- és százazrek voltak kénytelenek lakóhelyüktől távol kétkezi munkát vállalni. A kisebb-nagyobb csoportokban tömörült vándormunkások maguk szervezték meg a munka folyamatát, sokszor maguk építettek ideiglenes hajlékokat, továbbá egyedül gondoskodtak élelelről is. Az ideiglenes és kényszerű csoportmunka és együttélés folyamán kialakult szokásjog változatos munkaformákat eredményezett, amelyek több tudományág figyelmét is megérdemlik. Az Osztrák-Magyar Monarchián belül, sőt egész Közép-Európában Magyarországon volt a legnagyobb a mezőgazdasági munkások száma (a lakosság 39%-a) és ennek majdnem 3/4 része (73,27%) vándormunkásként dolgozott. Az adott korszakban e hatalmas tömegek munkája és élete fontos kordokumentumként szolgál.

Az idénymunkások zöme falun vagy mezővárosban élt, a földtől nem szakadt el teljesen, ennek következtében konzerválódtak élet- és kulturális viszonyaik. Nagy tömegben az idénymunkások foglalkoztatása szerfelett bizonytalan, nehéz volt, a gazdasági helyzet pillanatnyi alakulása éppen őket sújtotta a legjobban. Az idénymunkák vad hajrája és a kényszerű tétlenség szélsőségei között őrlődtek, igazi munkanélküli tartalékseregként. Idényjellegű munkájuk során valósággal nomád életet éltek, otthon viszont szinte télenül voltak kénytelenek átvészelni a munkanélküli időszakokat. Idővel azonban a csoportos vállalkozásokra jellemző a specializálódás, más szempontból viszont a tiszta bérmunka hódít teret.

A mezőgazdasági, építőipari, továbbá szállító- és rakodómunkák terén a bérmunka fokozatos elterjedése lassan-lassan kiszorította a családi, szomszédági és lokális elven alapuló csoportos munkavállalást és bizonyos szempontból új munkaszervezeteket hozott létre, amelyek azonban a vállalt munka helyétől, nemétől függően eltérőek voltak, de a belső viszonyok stb. tekintetében hasonlóak maradtak az előzőkhöz, többnyire lakóhelyük-

től távol ideiglenes életközösségekkel azonos összetételben alakultak meg. A gépesítést közvetlenül megelőző munkaszervezetek és ideiglenes életközösségek általános és legfőbb jellemzője a munka mindenkori érdekeinek alárendelt szervezetség volt.

Lényegében a *bér neme* szabta meg a munka, a vezetés és az együttműködés módját. A régebbi bérenemek (természetbeni ellátás, a megmunkált anyagból való részesedés, továbbá az időbér is) konzerválták a csoportok hagyományos formáit, míg a pénzben fizetett szakmánybér (teljesítménybér) meggyorsította az átalakulás folyamatát.

Nagyobb tömegű idénymunkás toborzása valóságos „hadművelet” volt, amelyben először a munkások és a munkaadók megbízottai, majd ezt követően szerződéskötéskor maguk a munkások vettek részt. A személyes, közvetlen kapcsolatot tehát hivatalos, közvetett összeköttetés váltotta fel. Ennek lényegét a toborzó ügynök *emberkereskedő* népi elnevezése, valamint a nyílt tereken ácsorgó, munkára váró tömegek *embervásár* megjelölése is pontosan kifejezi.

A különféle munkáscsoportok elterjedt elnevezése, *banda*, vezetőjük a *bandagazda*. A csoportok munkáját közvetlenül többnyire nem a munkaadók, hanem saját vezetőik irányították, akiket utóbb már a magyar polgári jog is a munkások közös meghatalmazottjának tekintett. Az említett bérformák szerint nagy különbség volt a bandatagok és a bandagazdák bére között.

A hagyományos csoportok kialakításánál meghatározó módon érvényesült a rokonság, szomszédság, lokálitás stb. elve, ezen belül a bandagazda szinte teljhatalommal válogathatta ki embereit. Az ilyen bandák társadalmi nemzetiségi és vallási tekintetben rendszerint homogének, nem és kor szempontjából viszont többnyire vegyesek voltak. Hagyományos csoportok munkájában szükség volt a munkaadó hajcsárkodására és a bandagazda ellenőrzésére. Főként az utóbbi szerepe nőtt meg: a toborzástól a végelszámolásig kezében tartotta embereit, nem dolgozott velük, csak felügyelt rájuk, sokféle mellékjövedelemre tett szert. A kettős ellenőrzés alatt dolgozó csoportokon belül pl. az önkormányzat elemei valósággal nem, vagy csak illegálisan fejlődhettek ki. Az igazi „ellenőr” a hagyományos rend, a szülői házból magukkal hozott fegyelem volt.

Az ilyen vegyes, hagyományosan szervezett csapatokban a munkát rendszerint nem és kor szerint osztották meg és ez a bér elszámolásában is megnyilvánult. A férfiak un. *I. osztályú* vagy *teljesértékű* a nők és a fiatalok pedig *II. osztályú* vagy *félmunkások* voltak, eszerint a férfiak végezték a fő-, a többiek pedig a kisegítő vagy mellékmunkákat. Ezen belül tovább folyt a differenciálódás. A legnehezebb munkákat a fiatalabb, a könnyebbet az idősebb férfiak végezték, az utóbbiak kezdeményezték viszont a munkába indulást és a lefekvést. Ilyen esetekben a nők és a serdülők kisegítő és

mellékmunkákat végeztek. Ennek megfelelően a nehezebb munkát végző férfiak béréhez viszonyítva a segéd- és kiegészítő munkások csak felényít harmad-, sőt negyedannyit kerestek.

Más volt a helyzet a szakmában (teljesítménybérben) dolgozó bandák és bandagazdák esetében. A tagság rendszerint egy helységből toborzódott, de a rokonságnak és a szomszédságnak sokkal kisebb szerep jutott, helyette az ismeretség, barátság játszott szerepet. Ezek a bandák rendszerint csupa felnőtt férfiakkól tevődtek össze, akik lehetőleg még korban is közel állottak egymáshoz. Mindenki minden munkában részt vett, ha minőségi különbség mutatkozott az egyes munkafajták között, akkor megszabott időközökben váltották egymást. Mivel elvileg és gyakorlatilag is az egész csoport minden tagja egyforma teljesítményt nyújtott, a banda összkeresetéből a munkában eltöltött idő arányában részesült mindenki.

A szakmánymunkások maguk választottak vezetőt, aki ott dolgozott soraikban, és képviselte érdekeiket, a csoporttal és nem a munkaadóval volt szolidáris. Csak annyival több jövedelme és könnyítése lehetett a munkában, amennyit a csoport érdekei megkívántak, ill. megengedtek. A szakmánymunkások munkafegyelme példamutató volt, úgy dolgoztak, mint a hangyák, minimális ellenőrzésre volt csak szükség, a bandán belül szinte teljes volt az önkormányzat, munkaidő után pedig ki-ki tetszése szerint töltötte szabadidejét.

A hagyományos, kötöttebb formák között dolgozó bandák legtisztább típusait a *summások* (nagybirtokon dolgozó mezőgazdasági munkások), a modernebb típust pedig a *kubikosok* (ármentesítésen dolgozó, földkitermelő munkások) körében találjuk meg, de kisebb-nagyobb eltérés mutatkozik a végzendő munka nemétől függően a csoportosulások megszervezésében, belső viszonyaiban, (aratók, cséplők, különféle szállító- és rakodó-, valamint építőipari munkások csoportjai stb.).

Az egyes bandák tagjainak létszámát és belső szerkezetét a munka minősége, mennyisége és a rendelkezésre álló idő szabta meg. A csoportban a munkások száma esetenként a legszélsőségesebb határok (4 főtől 400—500 fő között mozoghatott, de a legáltalánosabbnak a 6—12 főt vehetjük. A csoportmunka mindig több, minőségileg más, mint az egyénileg végzett munkák pusztá összege, ennek megfelelően eltérő, szervezettebb módszereket kíván. Minden csoportban végzett munka az általános jellegek mellett változatos megkülönböztető elemeket is tartalmaz. Megnevezésükben a munka megosztása határozza meg a három fő rendezői elv, a bandatagok egymásközötti viszonyát, a munka folyamatát, a bér elosztását, az együttműködés formáját. Ezek szerint a csoportmunka lehet *térben*, vagy *időben* megosztott, ill. *kombinált*.

1. A térben megosztott csoportmunkák. A csoporton belül többen azonos munkát végeznek és a munkaterület határain belül szabályosan

eloszolva állnak fel. A segéd munkások a fő munkát végzőkhöz csatlakoznak. A mezőgazdasági munkák végzése során alakulnak ki ilyen bandák. A vezetők az egymás mellett dolgozók, azonos munkát végzők között versenyt igyekeznek kialakítani a csoporton belül is, de két vagy több csoport között is. Ennek számtalan bevált módja van, pl. élmunkások alkalmazása, különböző helységekből származó munkások vetélkedésének ösztönzése stb. Máskor a verseny csak a közeli párok, egyének között is kialakulhat (csatornázó kubikusok, kézierővel cséplő, egymással szemben álló munkások).

2. Az időben megosztott csoportmunka. Míg a térben megosztott csoportmunkát jobbára egynemű tevékenység végzésénél alkalmazzák, az időben megosztott csoporttevékenység rendszerint fő- és mellékmunkára tagolódik. Változatos alakzatokat láthatunk az aratóbandák, az említett summások, de a rakodómunkások eseteiben. Ez utóbbiak pl. az uszályból a gabona zsákolását, a munkát időbeni tagolódása szerint zsáktartó, töltőgető, feladó és maga a zsákoló tevékenységére bontották, aki felviszi. A felvitt zsákok száma szerint váltják egymást a munkások. A zsákolók rövidebb, az adogatók közepes, a zsáktartók pedig hosszabb ideig végzik ugyanazt a munkát, így tudják a megfelelő pihenést biztosítani.

3. A kombinált munkamegosztás. Ez a csoportmunka legtisztább és egyben legfejlettebb típusa a gépi cséplésnél alakult ki: itt térben is, időben is megosztják a munkát, sőt ezen belül is differenciált, egyéni munka jelentkezik, fő- és segéd munkások. A cséplőgép már szabadba kihelyezett és időszakosan működő kisebbfajta ipari üzemnek is felfogható.

A bonyolult, összetett munkafolyamatokat végző csoportok alapja rendszerint a *munkapár*. Ez a legrégebb, leghatékonyabb és legegyszerűbb autonóm egység. A nagyobb csoportok sokszor szabályszerűen párokból tevődnek össze, legkövetkezetesebbek a favágók és az aratók szervezetei. A favágók bandák mindig párban dolgoznak, két ember munkája pontosan tükörképe egymásnak, még a főzést és a kunyhóépítést is párban oldják meg. Az aratóbandák párpai már nem egyenlő, hanem egymás munkáját kiegészítő társak. Maguk az aratóbandák mindig világosan megőrzik a páros eredet „varratait”, páros létszám esetén ugyanis egész, páratlan létszám esetén pedig másfél párokból tevődnek össze, vagyis a fő- és kisegítő munkások száma nem azonos, de arányos. A párosság elve annyira alapvető fontosságú, hogy a legfejlettebb munkafajtáknál is visszatér: megtaláljuk az említett gépi cséplésnél éppúgy, mint bármely kubikmunkában stb.

Hasonló vezérlő elv a tér és idő szerint megosztott, valamint kombinált megosztású munkákon belül a fő-, és mellékmunka kialakítása is, ha erre egyáltalán szükség van. Ennek bölcsője minden bizonnyal a családi közösség. A családtagok között a munkát elsősorban a nem és kor szerinti kü-

lönbségek figyelembe vételével osztották meg. Innen ered, hogy az összetettebb csoportviszonyok is erre vezethetők le. Különösen a vegyes összetételű bandák megszervezésében láthatjuk. Az aratócsapatokban a kaszások többnyire felnőtt férfiak, a marokszedők pedig nők és fiatalok szoktak lenni. Ez az elv még az ipari munkára is átöröklődhet, amint ezt a téglagyári munka megszervezése is bizonyítja.

A bandát az ideiglenes érdekközösséget az összteljesítmény után kapott közös kereset tartja össze, ezért vállalják a nehéz munkát és a kényszerű és ideiglenes társas élettel járó sokféle nehézséget is. A közös kereseten való osztozkodás szokásjogon alapszik. A részesedési kulcs az egyéni teljesítménytől függ, de ezt rendszerint átlagolják, tehát fő- és segédmunkák, ill. a munkában eltöltött idő szerint számítják ki. A közös keresetből előbb levonják a közös kiadásokat, majd elosztják az egy főre eső napszám-átlagot. Az időkiesést nem óránként, hanem félnaponként vonják le, ill. a helyettesítést eszerint fizetik. Néha büntetést alkalmaznak, a szokásosnál kétszeres levonást, ez azonban ritka eset. A bérharc nem a csoporton belül, hanem a csoporton kívül dül, tehát nem maguk a munkások, hanem a munkaadók és a munkások között.

A múltban a munkáscsoportok egy része a munkaadó kosztján élt, ilyenkor a főzést, az étel elosztását, esetleg csak az utóbbit kell nekik megszervezniük. A summásoknál rendszerint állandó szakács és naponta változó un. konyhások vannak és kisebb, rendszerint hatos csoportok közös edényből fogyasztják az ételt. Állandó személy a vízhordó és tűzmester is. E tekintetben a csoportok élete igen változatos. Közülük a teljesen önellátó kubikosoké érdemel nagyobb figyelmet. Egyénileg, párban, vagy kisebb csoportokban étkeznek, utóbbi esetben a főznivalót összeadják, a szakácsa valamivel korábban hagyja abba a munkát, társai rádolgoznak helyette. Míg a szakács személye többnyire állandó, a vízhordó és tűzmesterek rendszerint naponként váltakoznak.

Nagyobb létszámú, hosszabb időn át dolgozó bandák rendszerint a munkaadótól kapnak szállást, így pl. a summások is nagyobb uradalmi melléképületekben laktak, ahol katonás szobarend alakult ki. Ideiglenes lakhelyükön az otthoni szokásokat megőrizték, de a csoportos együttélés az egymáshoz való alkalmazkodás kaszárnyákra emlékeztető rendet követelt. A favágók, kubikosok stb. rendszerint 2—4 személyes csoportokban készítettek kunyhót, a munkát együttesen végezték, az anyagot közösen szállították.

*

A társadalmi fejlődés folyamán az idénymunkások csoportjaiban a hagyomány ereje annál töretlenebb maradt, minél több szerepe volt az ellátmánynak. Ugyanez fordítva is érvényes: annál szabadabb, kötetlenebb

volt életük, minél inkább érvényesült a teljesítmény szerinti bérezés, elsősorban a pénzbérek. A korábbi rokonság szerinti és lokális csoportosulás végeredményben a falu vagy mezőváros meglehetősen homogén agrárszegénységén belül ment végbe, később a banda kialakulása szétfeszítette ugyan a családi, rokonsági kereteket, de lokális maradt. Az ilyenfajta egyöntetűség részben még feudális színezetű és nagy konzerváló ereje is van. Ekkor még a munkásszolidaritás is rendszerint csak a banda tagjaira korlátozódik, de jóval fejlettebbek a teljesítménybér szerint dolgozó csoportokban kialakult viszonyok. A munkások csoportosulása, szülőfalujuktól, szülőhelyüktől távol csoportos munkavállalása, – bármilyen fejlett formában is, meglehetősen elmaradott gazdasági körülményekről, a gépesítés, iparosodás hiányáról tanuskodott.

A fejlődés általános tendenciája mellett a főleg kézi erővel végzett csoportos munka korszerűtlensége egyre szemmel láthatóbb. A korszerűbb bérezési formák és a gépek fokozatos térhódítása segítette elő a hagyományos csoportos munkavállalások eltűnését és a modern bér munkásság kialakítását.

Rezime

Radne organizacije sezonskih radnika i privremene zajednice na sezonskom radu

Prije provođenja industrijalizacije ljudi su masovno odlazili daleko od svojih domova, u potrazi za zaradom. Ogromna većina radnika u Srednjoj Evropi je živelo i radilo tako.

Autor ovog članka prikazuje način života i rada ovih radnika. Stvaranje, sastav i razvoj grupa, način njihova formiranja i međusobne odnose unutar grupa. Način stupanja u najamni rad, ulogu posrednika, koheziju i hierarhiju grupa, položaj radnika s obzirom na spol, uzrast i opštu prirodu posla, formiranje pravnih običaja koji su regulisali ove odnose.

Autor opisuje organizovanje života u radničkom naselju gdje je smeštaj, način snabdevanja i ishrane kao i sve ostalo podređeno radu.

Način isplate je bitan momenat u stvaranju i razvoju radnih odnosa u sezonskom radu, čak i u odnosu na običaje i tradicije. Pojavom industrijske proizvodnje kidaju se tradicionalni oblici udruživanja. Način isplate se bitno menja što neminovno vodi osavremenjivanju radnih odnosa.

Summary

The working organisations of seasonal workers and their provisional communities

The times preceeding the highly industrialised production were characterised by collective migration of workers, seeking temporary employment. Masses of workers were living and working away from home.

The author of this article is featuring the manner of life and work of those people. The structure and development of groups, the way they flocked together and the relations among the members, the relations between the employer and the employees, the uniting power and the hierarchy of the temporary community, the position of a worker with regard to his age, sex and general nature of his work. All these relations were regulated by legal habits.

Much space and attention is devoted to the arrangements at the temporary colonies of workers, provision of food and other necessities and the various activities in the camp. Everything was submitted to the daily work.

The way of payment had a decisive role in making and development of working relations among the seasonal workers. It was even more important than habits and tradition. With the modern ways of production the old ties were weakening. Money became the predominant way of payment. Every worker got his wages and this resulted in new working relations.